

EEN WEELDE AAN GROEN

Vier kloostertuinen in Noord-Brabant

met
FIETS
routes

Berne Media

EEN WEELDE AAN GROEN

Vier kloostertuinen in Noord-Brabant

Berne Media

INHOUD

Voorwoord Wouter Prins	6
Inleiding Marga Arendsen en Wouter Prins	10
De historische landschapstuin van Sint Agatha Theo Bögels	22
De Hof van Lof in Megen Hans-Peter Bartels	48
De kruidentuin van Uden Wouter Prins, m.m.v. Wilma van Schayk	80
De eeuwenoude groentetuin in Velp Henny Kruip	106
Fietsroutes Paul Spapens	132
Literatuur	158
Colofon	160

VOORWOORD

TEKST: WOUTER PRINS

Dit boek gidst u door de tuinen van vier kloosters met een lange en roerige geschiedenis: de kloosters van de franciscanen in Megen en de kruisheren in Sint Agatha, het klooster Emmaus in Velp bij Grave en de abdij Maria Refugie in Uden. Deze tuinen zijn bij het grote publiek nauwelijks bekend. Kloosters en hun tuinen bezoeken wij in Frankrijk, als we op vakantie zijn, niet in Nederland. Deze gids wil daar verandering in brengen.

6

De kloosters zijn gelegen in het noordoosten van Noord-Brabant, een regio gezegend met de oudste kloosters van Nederland. Dat heeft een historische achtergrond. Toen de Staatse troepen tijdens de Tachtigjarige Oorlog de Spanjaarden wisten te verdrijven uit de omgeving van Den Bosch, de Meierij, werden ook de religieuzen

gedwongen hun kloosters te verlaten. Zij trokken naar het zuiden, naar het huidige België, of naar het oosten, waar kleine gebieden via overerving in handen waren gebleven van hertogen en graven die de verdreven kloosterlingen op hun grondgebied toelieten en de vrijheid boden een nieuw klooster op te bouwen.

Van deze wonderlijke constellatie plukken wij nu de vruchten: vier historische kloosters met vier bijzondere, maar onderling verschillende tuinen, afgescheiden van de buitenwereld door een muur.

Met deze gids willen wij u toegang bieden tot deze besloten werelden. Wij, dat zijn niet alleen de auteurs, maar ook de vele vrijwilligers die zich met hart en ziel inzetten voor het onderhoud van deze tuinen. Onze dank gaat uit naar Paul Spapens voor zijn fietsroutes achterin dit boek en naar de uitgever, Berne Media.

7

Wouter Prins is senior conservator van Museum Krona in Uden.

INLEIDING

TEKST: MARGA ARENDSSEN EN WOUTER PRINS

Bij een kloostertuin denken veel mensen aan een kruidentuin. Kloostertuinen bevatten van oudsher inderdaad verschillende soorten kruiden, zoals keukenkruiden, medicinale kruiden en kruiden voor het maken van verfpigmenten. Ze maken echter maar een klein deel uit van de vaak omvangrijke tuinen, die in grote lijnen drie functies hebben: ze dragen bij aan het levensonderhoud van de gemeenschap, dienen voor recreatie en ondersteunen het geestelijk leven van de gemeenschap.

10

Economische functie

Lange tijd waren kloosters voor het levensonderhoud in belangrijke mate afhankelijk van de opbrengst van het eigen land. Een grote groep mensen moest dagelijks worden gevoed; vrijwel iedere kloostertuin had dan ook een moestuin. Maar ook andere onderdelen van de tuin

droegen bij aan het levensonderhoud, zoals fruitbomen, visvijvers, kippen en bijen. Kloosters op het platteland hadden vaak een boerderij en soms werden er bomen gekweekt voor de houtkap.

De economische functie nam in de meeste gevallen het grootste deel van de tuinpercelen in beslag. Door de afname van het aantal leden hebben de meeste kloosters intussen de werkzaamheden in de moestuin afgebouwd. In de structuur van veel kloostertuinen is echter het oorspronkelijke belang van de tuin voor het levensonderhoud nog goed zichtbaar.

Recreatie

De tweede functie van een kloostertuin is recreatief. Kloosterlingen leiden, naast eventuele werkzaamheden in de samenleving, een besloten leven. De tuin geeft letterlijk frisse lucht aan het leven in de gemeenschap en wordt gebruikt om te wandelen en te sporten. Ook de teelt van sierbloemen of bijzondere gewassen kun je scharen onder de recreatieve functies van een kloostertuin. In bijna iedere kloostergemeenschap zijn wel mensen te vinden die tuinieren als hobby. De bloemen worden ingezet voor de kerkversiering en bij feestelijke gelegenheden.

11

Religieuze functie

Als het gaat om mooie bloemen en om de schoonheid van de natuur, kom je al snel uit bij de religieuze functie van kloostertuinen. De band tussen tuinen en religie is heel oud. Het aardse paradijs wordt in de Bijbel niet voorgesteld als een villa of een paleis, maar als een tuin: de Hof van Eden. Kloosterlingen maken van hun tuinen dikwijls kleine paradijsjes. Adam en Eva werden vanwege hun zonden uit het paradijs verdreven; kloosterlingen laten met hun tuinen iets van het oorspronkelijke ideaal herleven.

Kloostertuinen zijn bijna altijd ommuurd. De muur maakt het verschil tussen buiten en binnen, tussen de woelige wereld en een stukje grond dat daarvan is afgescheiden met het oog op bezinning. Kloostercomplexen hebben in principe slechts één toegangspoort. Het woord 'klooster' betekent letterlijk 'besloten plaats'.

Een klein stukje tuin wordt in veel gevallen nogmaals beschermd door muren: de pandhof, de tuin in het hart van de kloostergebouwen. Kloostergebouwen worden als het ware opgetrokken rondom een lege ruimte, een stukje grond dat vrij wordt gehouden van de drukte van

12

Pandhof Sint Agatha

alledag. De pandhoven stralen een sfeer uit van intense rust en vrede; door de omringende muren is het er heel stil. Soms vind je in de pandhof een waterput of een boom in het midden. Beide verwijzen naar een passage in het bijbelboek Genesis: 'God maakte een tuin in Eden... Midden in de tuin stonden de boom van eeuwig leven en de boom van kennis van goed en kwaad. In de tuin van Eden was de bron van een rivier, die de tuin vochtig hield.' Het is niet ongebruikelijk dat de pandhof ook dient als begraafplaats: als rustplaats voor de conventsleden die al naar 'het eeuwige paradijs' zijn gegaan. Hun graven herinneren de levende leden eraan dat zij in een lange traditie staan van mensen die in een leven van gebed en werkzaamheden naar God zochten.

Ook de plantsoorten, de vormgeving van de tuinen en de kleuren die daarin te vinden zijn, zijn dikwijls verbonden met bijbelse verhalen, religieuze symboliek of kloosterlijke activiteiten. Veel kloostertuinen hebben een 'eindeloze' padenstructuur die geschikt is voor meditatieve wandelingen. In vroegere tijden werd hier het dagelijkse breviergebed gebeden, maar ook vandaag de dag is wandelen als vorm van meditatie in trek. Soms is er sprake van een *semper virens*, een tuin die in alle seizoenen groen blijft door bijvoorbeeld de aanplant van buxus- of

13

taxusstruiken. De kleur groen verwijst in een religieuze context naar de verrijzenis van Christus, de overwinning op de dood. Op Palmpasen, de zondag vóór het paasfeest, worden takjes van de buxus gewijd en daarna bevestigd aan de kruisbeelden in huis, als symbool van eeuwig leven. Ook bijvoorbeeld wijnstruiken herinneren aan Christus, die de relatie tussen hem en zijn leerlingen vergeleek met wijnstok en ranken.

Ten slotte mogen de beelden en beeldengroepen die in veel kloostertuinen te vinden zijn niet onvermeld blijven; denk aan kruisbeelden, een Lourdesgrot of Mariabeeld, en aan de herinneringsobjecten waarmee kloosterlingen stichters, stichteressen of bijzondere gebeurtenissen gedenken.

14

Sint Agatha

De tuinen van de kloosters in deze gids hebben allemaal een of meerdere van de voornoemde functies weten te behouden. In het bijzonder geldt dat voor Sint Agatha, het klooster met de 'oudste papieren'. In 1371 werd het beheer over een kapel in de omgeving van Cuijk, toegewijd aan de heilige Agatha, aan de kruisheren overgedragen. De kruisheren stichtten vervolgens in de directe omgeving van de kapel

een klooster, dat ondanks vele troebelen tot op de dag van vandaag is blijven bestaan.

Uit de, relatief rustige, laatmiddeleeuwse periode dateren nog delen van de kapel en de kruisgang. De kloosterlingen waren actief in de zielzorg, maar hielden zich ook bezig met het ontginnen van de omringende woeste gronden. Aan het klooster was een scriptorium verbonden. Van een van de miniaturisten, Johannes van Deventer, is een vermaard liturgisch gezangenboek (*Graduale*) overgeleverd.

Net als alle kloosters werd ook Sint Agatha geraakt door de Reformatie. Prinsgezinde en Spaanse soldaten plunderden en verwoestten om beurten delen van het klooster. Dat Sint Agatha gedurende de Tachtigjarige Oorlog behouden bleef, was vooral te danken aan de Oranjes. Zo droeg prins Maurits rond 1615 niet alleen financieel bij aan de herbouw van het klooster, hij schonk tevens een monumentaal glas-in-loodvenster met daarin verwerkt zijn eigen beeltenis. Sint Agatha wist ook de dwangwetten

15

onder Napoleon en koning Willem I te overleven. Vanaf het midden van de negentiende eeuw, aan de vooravond van de katholieke herleving, kwam het klooster weer tot grote bloei. Inmiddels woont er nog maar een beperkt aantal kruisheren in Sint Agatha. Delen van het klooster worden herbested. De nieuwe vleugel aan de zuidwestzijde herbergt sinds 2006 het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Megen

Sint Agatha heeft door alle eeuwen heen zijn landelijke karakter weten te behouden. Dat lijkt ook voor Megen en Velp het geval. Maar de weg erheen verliep anders. Het klooster in Megen wordt bewoond door franciscanen, volgelingen van Franciscus van Assisi, die in het begin van de dertiende eeuw in navolging van Jezus een leven in blijdschap en eenvoud verkondigde. Bezit wees hij af. Zijn volgelingen zouden later toch kloosters bouwen, in het bijzonder in de steden. Maar voor hun inkomsten bleven zij op bedeltochten en schenkingen aangewezen. De franciscanen vestigden zich al vroeg in Den Bosch, in 1228 – twee jaar na de dood van Franciscus – waar zij zich vooral richtten op de verkondiging van het evangelie. In 1629 werd Den Bosch veroverd door prins

16

Frederik Hendrik. Niet alleen de Spaanse troepen en de katholieke magistratuur van de stad, ook de mannelijke geestelijkheid werd gedwongen de stad te verlaten. Zij zochten hun heil in het zuiden, in wat nu België is, delen van de Nederlanden die in Spaanse handen waren. Sommigen trokken naar Oost-Brabant, naar de zogenaamde 'Vrije Heerlijkheden': enclaves, in handen van vorsten die vrijheid van godsdienst binnen hun domeinen toestonden. Het is in deze gebieden dat in de loop van de zeventiende en begin achttiende eeuw vele kloostergemeenschappen zich zouden vestigen.

17

De franciscanen kwamen in 1645 met toestemming van de plaatselijke graaf in Megen. Rond 1700 was de bouw van klooster, brouwerij, bibliotheek en Latijnse school gereed. Tevens werd begonnen aan de missietochten in de Meierij, de gebieden rond Den Bosch en de overzijde van de Maas die beide in Staatse (protestantse) handen waren. Megen is voor de franciscanen in Nederland al die tijd een belangrijk klooster gebleven. Het gastenverblijf en de tuin, de Hof van Lof, trekken ook nu nog veel bezoekers, jong en oud. In hetzelfde Megen vestigden zich ook de clarissen, de vrouwelijke volgelingen van Franciscus, met wie nauwe banden worden onderhouden.

18

Velp

Ook Velp, bij Grave, behoort tot de franciscaanse familie. Hier gaat het om de kapucijnen, een hervormingsbeweging binnen de franciscanen die in de zestiende eeuw wilde terugkeren naar de beginselen van Franciscus, naar diens idealen van eenvoud en armoede. De kapucijnen zijn herkenbaar aan hun spitse kappen (*cappuccio*) en hun forse baarden. Meer dan de franciscaanse minderbroeders van Megen waren zij actief in de missie.

Ook de kapucijnen in Velp kwamen oorspronkelijk uit Den Bosch. De gardiaan van het Bossche klooster, Basilius van Brugge, verliet in 1629 gedwongen de stad. In 1634 vestigde hij zich in Velp, om van daaruit de zielzorg voor Grave op zich te nemen. Hij betrok er een huis dat tot klooster werd uitgebouwd. Overstromingen van de Maas dwongen later tot de bouw van een nieuw klooster, dat in 1733 werd voltooid. Het klooster heeft sindsdien de geest, het karakter van die tijd weten te behouden. Uniek is het alom aanwezige houten meubilair, dat op fraaie wijze in de kapel wordt voortgezet. Bijzonder is ook de pandgang rond de binnenhof, waarvan de wanden zo gebogen zijn dat zowel weidsheid als intimiteit wordt opgeroepen. In 2017 is het klooster door de kapucijnen overgedragen aan de stichting Avant Spirit, die in de geest van de broeders het klooster voortzet als centrum voor bezinning en bewustwording.

19

Uden

Uden heeft net als Velp veel van zijn authenticiteit weten te behouden. Ook hier hebben we te maken met een zogenaamd 'refugie-klooster', met een gemeenschap die als gevolg van de protestantse overheersing van grote delen van Brabant de wijk moest nemen. Uden maakte, net als Velp, deel uit van het Land van Ravenstein, een vrije heerlijkheid. Maar anders dan in Velp wordt het klooster bewoond door monialen, zusters birgittinessen, die hun leven wijden aan gebed en meditatie. Het klooster is voor buitenstaanders gesloten en biedt geen gelegenheid tot retraites en groepsontvangsten. Om meer over de zusters te weten te komen, is het in het complex gevestigde museum de aangewezen plaats.

Het klooster dateert uit 1713. In dat jaar vertrokken de zusters vanuit hun oude klooster Mariënwater te Rosmalen naar Uden. In 1740 was het klooster grotendeels voltooid en ommuurd en de kapel opgetrokken. Alleen voor de zuidwestvleugel van het klooster ontbraken de middelen. Dit gat werd pas rond 1900 gedicht.

20

Anders dan Sint Agatha, Megen en Velp heeft het klooster in Uden te maken gekregen met verstedelijking van de nabije omgeving. Uden, begin 1900 nog een dorp met niet meer dan 4.000 inwoners, groeide in de tweede helft van de twintigste eeuw uit tot een plaats met meer dan 45.000 inwoners. Lag het complex in de jaren vijftig aan de rand van Uden, omringd door weilanden, nu ligt het als een eiland, een groene enclave van rust te midden van moderne woonwijken en wegen.

Marga Arendsen is directeur van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Wouter Prins is senior conservator van Museum Krona in Uden.

21